

ІНТЕРДИСЦИПЛІНАРНІСТЬ У ВИВЧЕННІ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ЕТНОГЕНЕЗУ

Володимир БАРАН,
чл.-кор. НАН України,
м.Київ

Вивчення процесу етногенезу та ранньої історії слов'ян вимагає інтердисциплінарних досліджень, використання писемних, лінгвістичних, археологічних, антропологічних та інших джерел, які себе взаємно доповнюють і, головне, контролюють. Кожна з цих дисциплін має свою специфіку, свою методику, а разом і певні межі можливостей і засобів, якими вона володіє. Так, писемні джерела, що стосуються найдавнішої історії слов'ян в цілому і слов'янських народів зокрема, переважно фрагментарні і часто невиразні, мовні явища важко, а здебільшого неможливо продатувати, археологічні культури піддаються зазвичай хронологічним і територіальним визначенням, але вони не завжди відповідають етнічним спільнотам. Без зіставлення їх з писемними або мовними даними вони самі по собі не можуть визначити конкретного етносу. Своєї особливості і від'ємності має історична антропологія.

Усе це значною мірою обмежує дослідників кожної окремої науки у вивченні етногенетичних процесів загалом та етногенезу і культурогенезу слов'ян, зокрема, і вимагає комплексного міждисциплінарного підходу до їх вирішення. Теоретичні побудови, основані на джерелах лише однієї із згаданих дисциплін, нерідко призводять до хибних уявлень про реальні історичні процеси і явища.

Виходячи з цих принципів, ми не можемо не згадати і беззастережно погодитись з методологічними основами О.Й.Пріцака, викладеними у його фундаментальній і загалом корисній праці «Походження Русі» (К., 1997 р., видання англійською мовою 1981 р.)

Він вважає, що «...історія починається з писемних джерел..., лінгвістика та археологія хоч і можуть допомогти при виявленні певних фактів і ситуацій»..., але «археологію без писемних джерел не можна вважати передісторією»...

«...Лише історично свідомий народ здатний принести історію на території, де такої свідомості не існує».

«Погано організованим язичницьким неписьменним селянським громадам Східної Європи у VIII–X ст. було неможливо створити державу..., яка ... є однією з найвизначніших ідей і найвищих досягнень розвинутої урбаністичної цивілізації».

Звідси робиться висновок про потребу звільнитися від емоційних доказів про «спроможність слов'янських народів створити державу».¹

Вважаючи дискусії норманістів та антинорманістів безплідними, О.Пріцак свою, за його висловом «нову», «незалежну» концепцію про заснування Київської держави та принесення самої назви «Русь» зв'язує з Рутено-фризько-норманською торговельною компанією, що сформувалася в Галлії під назвою «Русь». Опираючись на Баварського географа (джерело IX ст.), цей етнонім виводить О.Пріцаком від Родезу (Рутенії), що знаходиться у південній частині Центральної Франції.

У зв'язку з вищевикладеним погодимось, що державотворчі процеси дійсно складні і багатолінійні.

Але утворення державних структур здійснили лише за умови, що саме суспільство вже досягло відповідного економічно-соціального і культурного рівня і було готовим до цього. А рівень економічного, соціального і культурного розвитку будь-яких етнічних груп, у тому числі і слов'янських, на наш погляд, сьогодні найкраще визначається за археологічними джерелами, які Омелян Йосипович не хоче визнати історичними, вважає навіть протоісторичними. За Літописом відомо, що Рюрику у північно-східних Приволзьських регіонах, куди його запросили слов'янські племена кривичів і словен та фінські племена чудь і весь, не вдалося створити державні структури, до яких це населення ще не було готовим. Опираючись на військові варязькі дружини, він фактично обмежився підкоренням племен і збором данини. Лише його сподвижники (Олег) та нащадки, що перебралися на Дніпро, до Києва, знайшли тут середовище, підготовлене для утворення державного організму. І саме за археологічними матеріалами встановлено, що рівень соціально-економічного розвитку південно-східних племенних груп був вищий у порівнянні з північно-східними, які освоювали нові землі, заселені ще більше відсталіми населеннями угро-фінів. Все це дозволяє вважати, що в утворенні держави – Київської Русі брали участь два фактори: внутрішній – сам народ і зовнішній – варязькі князі з військовими дружинами. Їх повнокровне вивчення і висвітлення на сьогоднішньому рівні знань немислиме без археології, лінгвістики, антропології та інших дисциплін.

Відомий англійський теоретик історії А.Д.Тойнбі, вивчаючи світові цивілізації та їх роль у всесвітній історії за принципом «виклик – відгук», вважає, що адекватність відповіді на виклик обумовлює і стимул, і процес історичного розвитку. Слабкість або неможливість адекватної відповіді на виклик, характерний для «недорозвинених», «недоношених», «загальмованих», «не життєздатних» цивілізацій, призводить до їх упадку. Відсутність виклику і позитивних впливів розвинутих цивілізацій (наприклад античності) на варварські суспільства означає відсутність стимулів, а це обумовлює їх інертність і застій. Саме так А.Д.Тойнбі характеризує слов'ян. Він знає останніх лише за писемними джерелами. Це, на нашу думку, суттєво знижує результативність його окремих досліджень та об'єктивність оцінок. Обмеженість та невиразність багатьох античних писемних джерел без доповнення їх даними інших наук, у тому числі лінгвістики та археології обмежує можливості історіософічних підходів до вивчення історичних явищ, у нашому випадку давньої історії слов'ян.

А.Д.Тойнбі уявляє собі слов'ян як невелику групу племен, що «...оселилися на прип'ятських болотах, коли ці землі вивільнилися з-під льодовика, який відступив на північ Європи. Тут вони жили примітивним варварським життям сотні й сотні років, і коли тевтонський рух племен покінчив з тривалою еллінською драмою, яку започаткували племена ахейців, слов'яни ще залишалися там, де вони й були.»²

Слов'ян, за А.Д.Тойнбі, вивели з прип'ятських боліт (за його термінологією «випхали») пастухи-авари, котрим вони були потрібні як хлібороби для обробітку нив навколо угорської рівнини, яку вони освоїли, взявши участь у «тевтонських (германських) ігрищах зруйнування та грабунку Римської імперії».³ Для аварів слов'яни, на думку А.Д.Тойнбі, були лише стадами робочої худоби з землеробськими навичками, чужими для пастухів-аварів. Під враженням уривчастих повідомлень хроніки VII ст., відомої під ім'ям Фредегара, де змальоване тяжке і принизливе життя слов'ян в умовах аваро-слов'янських війн та аваро-слов'янської неволі, А.Д.Тойнбі саме таким уявляє собі

«... сценарій», за яким почався «...запізнілий і при- низливий дебют слов'ян в історії».⁴

Коли б А.Д.Тойнбі звернувся ще і до лінгвістичної та археологічної літератури, то переконався б у тому, що шлях слов'ян на історичну арену дещо складніший, не такий пізній і «принизливий».

По-перше, за дослідженнями лінгвістів усе при- п'ятське полісся вкрите балтськими гідронімами, які передують як слов'янської гідро- і топонімії, так і сло- в'янським археологічним культурам.⁵ І.П. Русанова взагалі виключає верхнє Подніпров'я раннього серед- ньовіччя з історії слов'ян.⁶ По-друге, з кінця II по IV ст. включно Волинь займають поселення і могильники вельбарської культури готів, а носії слов'янської зар- рубинецької культури, які на межі ер потиснули тут балтів, під напором готів та гелідів відходять на верхній Дністер, Південний Буг і доходять до Буджацького степу в Молдавії. Їх археологічні пам'ятки представ- ляють слов'янську частину багатоетнічної черняхівсь- кої культури, в Молдавії виділені в окрему етулійську групу. Вони корелюються з найбільш архаїчними сло- в'янськими гідронімами, які І. Удольф поміщає у вер- хів'ях Пруту, на середньому і верхньому Подністров'ї та Посанні.⁷ Відомий сучасний німецький лінгвіст І. Удольф схильний саме цей регіон визнати прабать- ківщиною слов'ян. Не буде зайвим пригадати, що саме в цьому регіоні відкриті добре датовані найбільші ранні слов'янські пам'ятки кінця IV–V ст.⁸ Вони свідчать, що задовго до аварів слов'яни-венеди жили в окремих районах межириччя Дністра та Дунаю.

Інші приклади. Дослідникам давніх слов'ян відома карта видатного польського історика-медієвіста Г. Ловм'янського під назвою «Слов'яни близько сере- дини VI ст. н.е. згідно тогочасних джерел», поміщена у другому томі його багатотомної праці «Początki polski». Вона складена на основі глибокого аналізу всіх доступних автору писемних даних, зокрема Йор- дана.⁹ На цій карті група склавів розміщена ним між Дунаєм і Дністром. Якщо співставимо цю карту із картами слов'янських археологічних культур, племін- на належність яких визначена саме за писемними джерелами, то побачимо, що поселення і могилки склавів, представлених празько-корчацькою куль- турою V–VII ст. н.е., виходять далеко за межі, постав- лені Йорданом і Г. Ловм'янським. Зокрема, північна межа склавів, обмежена Г. Ловм'янським Дністром, пересувається на Прип'ять. Склавіни займали все правобережжя середнього і верхнього Дністра, а та- кож Волинь до середнього Дніпра, включаючи сьо- годнішній Київ. Їх пам'ятки датуються тут починаючи з V ст. і мають своє культурне підґрунтя, в той час як на середньому і верхньому Дунаї вони появляються лише в другій половині VI ст. внаслідок розселення із північного Прикарпаття.

Археологія доповнила й уточнила концепцію М. Грушевського, побудовану на писемних джерелах, відносно предків українського народу. Базуючись на даних Йордана і Прокопія, за якими «...незліченні племена антів» жили на північ від болгар утігрів «...між Дніпром і Дністром, що віддалені від себе... на відстань багатьох переходів», видатний український історик М. Грушевський вважав лише антів предками українсь- кого народу.¹⁰ Картографування пам'яток пеньківсь- кої культури V–VII ст., що належали антам та синх- ронної їм празько-корчацької культури, залишених склавінами і встановлення їх територіального взає- мовідношення дало можливість доповнити можливих предків українців і тією частиною склавів, що жила на північ від Карпат на всій правобережній Україні.¹¹ У часи М. Грушевського ці пам'ятки і культури ще не були відомі. Їх вивчення після Другої світової війни відкрило нові горизонти у вирішенні складної про- блеми становлення слов'янських народів. Ранньосе- редньовічні слов'янські старожитності V–VII ст. на- стільки самобутні, що виразно виділяють слов'ян серед неслов'янських сусідів, набагато посилюють мож- ливості встановлення їх диференціації, а у співстав- ленні з писемними джерелами дають змогу уточнити регіони проживання та розселення слов'янських пле- мінних груп, що лежать в основі формування сучас- них слов'янських народів, зокрема українського на-

роду.

Виходячи з археологічних джерел, витоки культур предків українців слід шукати не тільки в пеньківських старожитностях Подніпров'я, що належали антам, а й празько-корчацьких на території Прикарпаття та Волині, де відкриті численні пам'ятки склавів. За- раз встановлено, що старожитності склавів стали підосновою всіх східнослов'янських племен межирич- чя Дніпра, Дністра і верхньої Вісли (райковецька куль- тура), та в інтеграції з пеньківськими пам'ятками анті- влівобережної волинцевсько-роменської культури, що належала сіверянам. Усе це й визначає місце склавів у тих історичних процесах, які привели до зароджен- ня етнокультурної і мовної спільності, що в кінцевому своєму розвитку стає предком українського народу. Пам'ятки празько-корчацької культури, які в кінці VI–VII ст. ст. займають лівобережжя, а у верхів'ях Дунаю і правобережжя Подунав'я, лежать в основі старожит- ностей Словаків, Морав'ян і Чехів. Тобто в кінці VI–VIII ст. празько-корчацька культура поширилась із Північного Прикарпаття у Придунав'я і саме вона, її пам'ятки – поселення і могилиники засвідчують, що предки українців, словаків, морав'ян і чехів у цей пе- ріод, а саме – на зорі свого самоусвідомлення мали одну і ту ж культуру. Правда, ні українці, ні чехи, ні словаки не претендують на роль старшого брата.

Існують приклади, коли писемні джерела допома- гають встановити історичні реалії. До них належить проблема Русів, яких археологи та окремі, зокрема російські лінгвісти, шукають у Причорномор'ї і на се- редньому Дніпрі в сармато-слов'янському середовищі. На нашу думку, Літопис, Договори київських князів Рюриковичів з Візантією, Бертинські аннали та інші писемні візантійські та арабські джерела сприяють виправленню цього становища, що має місце в ран- ньосередньовічній історії східних слов'ян. Вони дос- татньо виразно свідчать, що київські князі з династії Рюриковичів за своїм походженням нормани, і саме вони в IX ст. принесли в Київ назву «Русь», що стала офіційною назвою очоленої ними східнослов'янської імперії Київської Русі.¹²

Можна було б привести значно більше прикладів, які беззастережно свідчать, що складні проблеми етногенезу і ранньої історії взагалі, а в нашому ви- падку походження і давньої історії слов'ян, і слов'- янських народів можуть бути успішно вирішені лише при уважному вивченні і співставленні усіх можливих джерел, зокрема писемних, археологічних, лінгвістич- них та інших. Зрозуміло, що пошуки найраціональні- ших методичних підходів до кожного з них, завжди мають бути в центрі уваги дослідників. Довільна інте- претація джерел в угоду політичним амбіціям ніколи не приводить до встановлення істини.

Інший аспект поставленої проблеми полягає в тому , що нас намагаються прив'язати, буквально прище- пити до інших сусідніх народів, переконати нас і світову громадськість у тому, що ми – їх менша чи молодша частина, ймовляючи українському народові в само- бутності його етнічного та історичного розвитку. Щоб вкlastись у рамки дозволеного обсягу статті, не ста- ну аналізувати всю ту велику лінгвістичну та історич- ну літературу, зокрема російську, де розглядається ця проблема. Скажу лише, що вона просякнута імпе- ріоцентризмом. Ми вже розглянули основні праці з цього питання в роботі «Давні слов'яни», Київ, 1998. Але як приклад назву одну колективну монографію, випущену московським Інститутом слов'янознавства та балканістики в 1982 р. під назвою «Развитие этни- ческого самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья». Вона претендує на об- 'єктивність. Тут розглядається питання розвитку етні- чної самосвідомості всіх західнослов'янських та південнослов'янських народів, навіть полабських сло- в'ян. Кожному з них присвячені окремі розділи праці. Лише три східнослов'янські народи ввійшли в один розділ під назвою «Формирование этнического са- мосознания древнерусской народности по памятни- кам древнерусской письменности X–XII вв.» Автори цього розділу А.І. Рогов та Б.Н.Флора «доводять» існу- вання давньоруської народності через утворення «Руської землі». Для них Русь – це давній етнонім

іранського походження, що в Середньому Подніпров'ї уже з раннього середньовіччя визначав східнослов'янське надплеменне політичне утворення. Поглинувши всі інші східнослов'янські племена, воно, на їх думку, в період державності привело до виникнення єдиної давньоруської народності. Роботи, у яких це утворення трактується як зародження української державності, зрозуміло, не згадуються. Повністю замовчувані праці, у яких за Літописом назву «Русь» до Києва принесли династія князів Рюриковичів.

У 1999 р. у Москві вийшла монографія В.В.Седова «Древнерусская народность». Тут вже не через сарматський рід росомонів і через «Руську землю» як у Б.О.Рибакі доводиться існування давньоруської народності, а вводиться ще одна проміжна ланка «Русский Каганат». Він, на думку автора згаданої монографії, у VII–VIII ст. знаходиться на Лівобережжі Дніпра між Хозарією та плем'ям полян. Підстава: писемне джерело – журнал спостережень франкського уряду за етно-географічною ситуацією у Північному Подунав'ї, відомий у літературі як «Опис міст і області Північного Дунаю», іменованій «Баварським Географом». Це, правда, суперечить Літопису, який поселяє в тому регіоні Сіверян, що сіли «на Десні і по Сейму, і по Сулі і називалися Сіверянами», але це автора не бентежить¹³. Сіверяни, як відомо, представлени волинцівсько-роменською культурою, яка виникла на основі місцевих лівобережних пам'яток попередньої старожитностями празько-корчацької культури. Їх типологічний зв'язок фундаментально доведений українськими та російськими археологами.

За В.Седовим волинцівську культуру створило не населення Подніпров'я, а вихідці із Самарського Поволжя – носії іменьківської культури, відкритої там в останні десятиліття минулого віку. Про це, на його думку, свідчить наявність в обох згаданих культурах незначної кількості високоякісного гончарного посуду [14]. Ця натяжка зроблена свідомо, бо загальновідомо, що цей посуд і на волинцівські поселення, і на іменьківські потрапив із Хозарії. Він визначає етнос

хозар та їх торгово-економічні зв'язки із сіверянами, а не «Русский Каганат».

Ще М.Погодін у XIX ст. писав, що Лівобережжя Дніпра займало до татарської навали населення – предки росіян, яких після татарського іґа замінили галичани, що прийшли сюди із західних областей України. Ця концепція була повністю розкритикована і спростована українськими вченими М. Максимовичем, М.Костомаровим, В.Антоновичем і, зокрема, М.Грушевським. Сьогодні у світлі нових, зокрема археологічних джерел, вона не може бути реанімована.

Література

1. Прицак О.Й. Походження Русі. – К., 1997.
2. Тойнбі А.Д. Дослідження історії (скорочена версія томів I–VI Д.Ч. Соммервела Т. 1) у перекладі В. Шовкуна. К., Основи. – С.158.
3. Там же. – С.158.
4. Там же. – С.159.
5. Топоров В.Н. Трубачев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М., 1962.
6. Русанова И.П. Славянские древности VI–VII вв. – М., 1976, – С.195–199.
7. Urdolph I. Zum Stand der Diskussion um die Uhrhmat der Slaven // Beitrage zur Namenforschung № 7–14, 1979. – S.1–23.
8. Баран. В.Д. Давні слов'яни. – К., 1998, – С.193–198.
9. Lowmianski H. Poczatki Polski. – Warszawa, 1964. – S. 302.
10. Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1904. – С. 1–211.
11. Баран В.Д. Давні слов'яни. К., 1998. – С.212–214. Содов В.В. Древнерусская народность. – М., 1999.
12. Літопис Руський (за іпатським списком). – К., 1989. (У перекладі Л.Махновця)
13. Там же. – С. 3.
14. Седов В.В. Древнерусская народность. – М., 1999.